

AWN

3 Westerheem

jaargang 56 - juni 2007

het tijdschrift voor de Nederlandse archeologie

Een lijst met Romeinse namen uit Bodegraven
Vloektafeltje informeert over herkomst soldaten

Jan Kees Haalebos (†) & Rien Polak

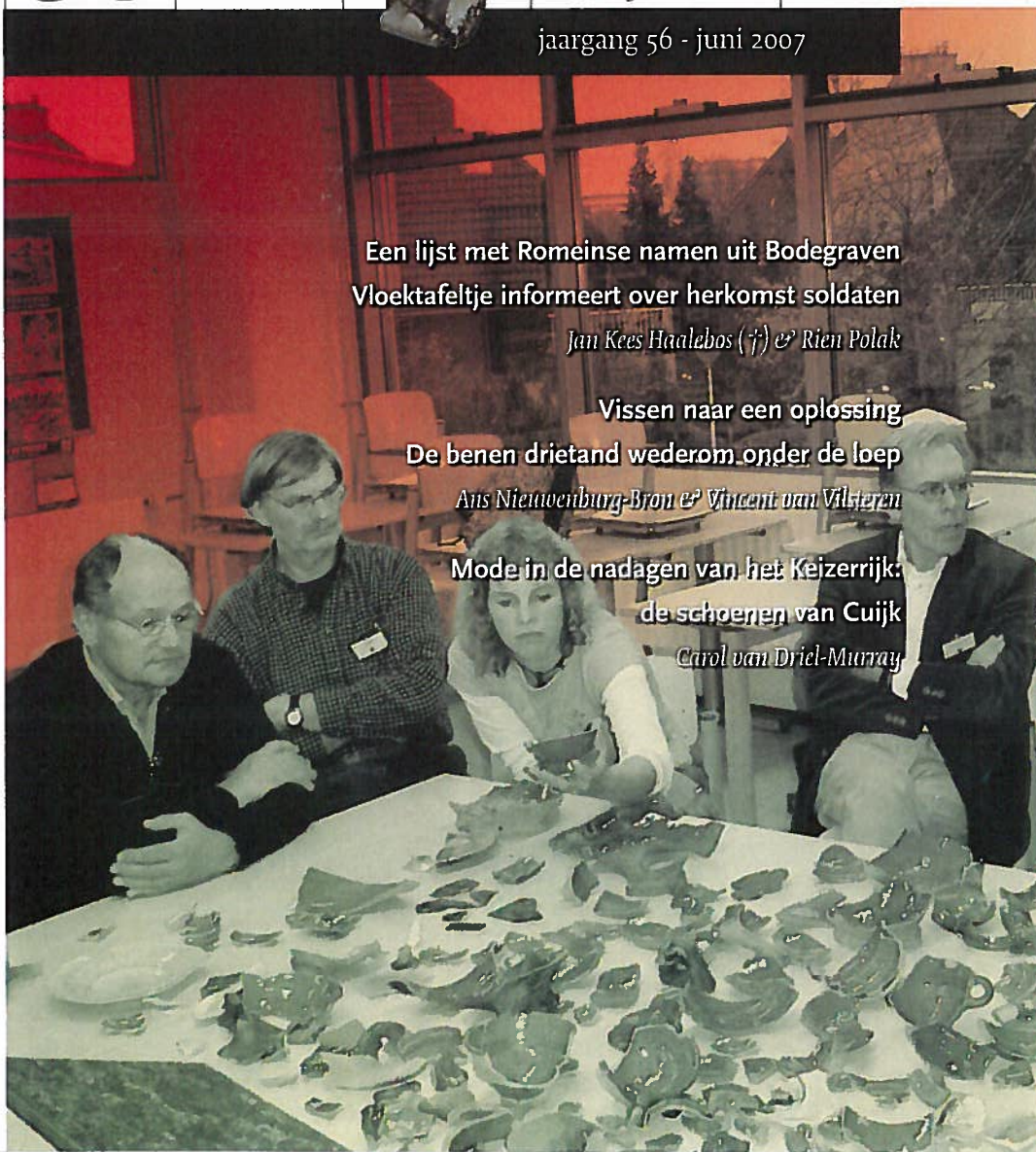
Vissen naar een oplossing

De benen drietand wederom onder de loep

Ans Nieuwenburg-Bron & Vincent van Vilsteyn

Mode in de nadagen van het Keizerrijk:
de schoenen van Cuijk

Carol van Driel-Murray

Mode in de nadagen van het Keizerrijk: de schoenen van Cuijk

Carol van Driel-Murray

In de Maas bij Cuijk zijn opmerkelijke vondsten gedaan door duikende AWN-leden. De schoenen die zij boven water hebben gehaald, geven ons een inzicht in de kledinggewoontes van de 4e-eeuwse bewoners van het laat-Romeinse fort. De schoenen verraden contacten met zowel zuidelijke streken als met het Germaanse noorden, en uit de voetmaten wordt ook duidelijk dat de soldaten hier met hun vrouwen en kinderen gelegerd waren. Met deze vondst wordt een belangrijke bijdrage geleverd aan de invulling van een duistere en vondstarme periode in de Nederlandse geschiedenis.

In 1989 bevestigden de duikers van stichting Mergor in Mosam¹ de locatie van de laat-Romeinse brug bij Cuijk, waardoor het strategische belang van deze plek in de 4e eeuw duidelijk werd. Door Germaanse invallen was de Rijnroute onzeker geworden en een

parallelroute door het veiliger achterland langs de Maas werd ontwikkeld als alternatief. Het is in het kader van de versterking van de noordelijke grenslijn – met Nijmegen, Valkenburg en de Brittenburg aan de kust – dat de bouw van het Castellum Ceu-

*Afb. 1
Overzicht van de
schoenmode in Cuijk
ca. 330-340. (Replica's
gemaakt door Olaf
Goubitz, foto: A. Dek-
ker, AAC).*

Type	Compleet (min of meer)	Fragment
Sandaal	6	
Bespijkerd		7
Slofjes	1	3
Veterschoen (vaste veter)	2	3
Veterschoen (losse veter)	8	5
Ruitjesschoen	4	6

Tabel 1

clum onder Constantijn de Grote rond 330 na Chr. gezien moet worden. Het onderzoek aan de brug werd voortgezet door Boudewijn Goudswaard van de toenmalige Afdeling Archeologie Onderwater van de ROB², maar de AWN-duikers, onder leiding van Joost van den Besselaar, bleven de oevers van de Maas in de navolgende jaren nog actief controleren.³ En dat is maar goed ook, want door het voortdurende af- en aanmeren van rivierschepen langs de moderne kade werden de laat-Romeinse oeverlagen steeds verder geërodeerd. Onder vaak moeilijke omstandigheden tekende de duikerploeg een reeks zware palen in en reddden zij wat ze maar konden van de losspoelende vondsten – aardewerk, muntjes, zaden, hout, schitterend bewaarde bladeren⁴ en heel veel leer, waartussen verschillende complete schoenen. Dankzij munten en dendrochronologische monsters zijn de vondstlagen te dateren tussen ca. 330-340, waardoor dit een van de grootste en best gedateerde complexen laat-Romeins schoeisel in Noordwest-Europa is.⁵ Een primeur voor de AWN: materiaal uit de

Afb. 2
Afsnijdsel met tang-
indrukken (foto:
A. Dekker, AAC).

4e eeuw is uitermate zeldzaam, en iedere nieuwe vondst vormt een wezenlijke vermeerdering van onze kennis over deze duistere periode. De internationale belangstelling loog er ook niet om: zowel *National Geographic* (Benelux), het Jaarboek van de *Encyclopedia Britannica* en het Amerikaanse blad *Archaeology* besteedden allemaal aandacht aan “stylish Roman shoes dating from the 4th century AD found by Dutch amateur underwater archaeologists in the Meuse River near Amsterdam”.⁶

Inmiddels zijn er ruim 100 vondstnummers met leerresten geborgen, waaronder 20 min of meer complete schoenen (tabel 1). De samenstelling is zeer gevarieerd, zodat wij er niet aan hoeven te twifelen dat de consument in Ceulcum in de nadagen van het Keizerrijk net zo’n ruime keuze uit modieuze schoenen, sandalen en slippers had als in vroegere eeuwen (afb. 1).⁷ Aan de vele leersnippers en afsnijdsels is af te leiden dat al het schoeisel door bekwame vaklieden in Ceulcum zelf gemaakt werd, waarschijnlijk met het leer van lokaal vee. De voorkeur ging uit naar kalfsleer van uitstekende kwaliteit, waarvan het oppervlak zorgvuldig geglad werd. Op enkele afsnijdsels zijn rechthoekige indrukken zichtbaar (afb. 2): dit zijn geen indrukken van mensentanden (zoals soms beweerd wordt) maar van een speciale tang die de leerbewerker gebruikt om de huid vast te klemmen tijdens het schaven tot een gelijke dikte. Wat onmiddellijk opvalt was dat er nauwelijks bespijkerde schoenen tussen zitten: het soort schoeisel dat als karakteristiek voor de Romeinse periode beschouwd kan worden, verliest in het begin van de 4e eeuw snel aan populariteit. Hier kan gesproken worden van een omwenteling in het modebeeld met een verschuiving naar zacht schoeisel waar het bovenleer met de zool is meegesneden en de vorm van de schoen bepaald wordt door naden bij de teen en de hiel. Behalve reparatiestukken hebben deze schoenen

geen aparte zool, en zij moeten veel minder lang mee zijn gegaan dan de stevige bespijkerde schoenen van eerdere generaties. Wel zien wij nog altijd sandalen en enkele schoenen met een apart aange-naaide zool.

Sandalen en slofjes

Dat een sandaaltje helemaal compleet met de fragiele vetersluiting naar boven is gekomen, zegt veel over de zorgvuldigheid van de duikers (afb. 3). De typische vorm van de zool is te vergelijken met 4e-eeuwse sandalen elders in het Keizerrijk - tot Egypte toe. Dergelijke sandalen werden gedragen met gehaakte, kleurrijke teensokjes, met ruimte voor de veter bij de grote teen.

Ook de fraaie slofjes kunnen wij met Egyptische voorbeelden aanvullen, maar omdat de achterkant van het complete schoentje weggesneden is, is bij de replica besloten de vondstsituatie weer te geven - daarom ziet het er wat vreemd en onvolledig uit (afb. 1, midden onder). Het achterblad van een vergelijkbare schoen is echter rijk versierd (afb. 4).

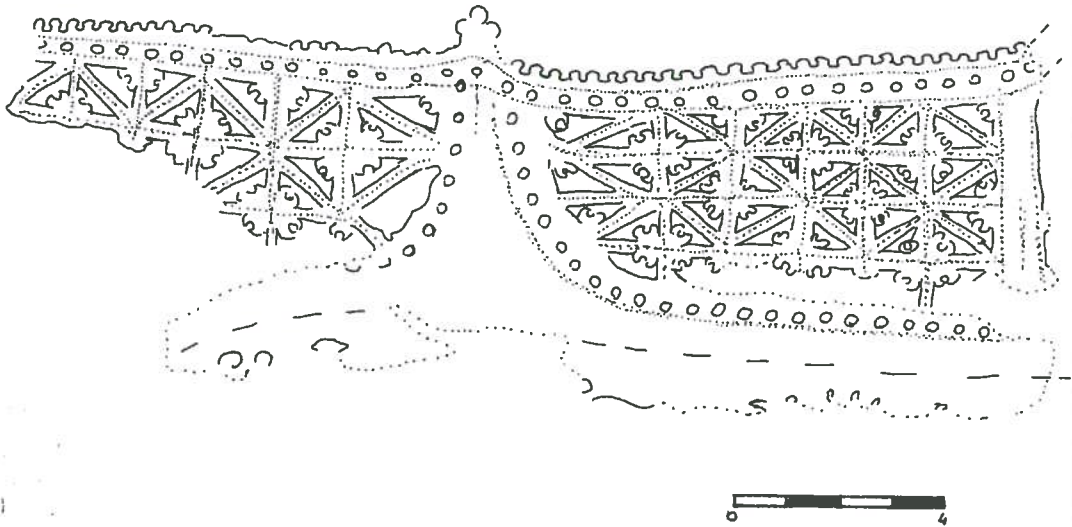
Na verblijf in het water zijn de schoenen uit Cuijk dof en zwart, maar in Egypte, waar alles door de droogte beter bewaard is gebleven, is het schoeisel uit deze tijd vaak gekleurd en zelfs verguld. Dit moeten wij ons voorhouden als wij ons een voorstelling van de bewoners van Ceuculum proberen te maken.

Veterschoenen

Een eigenaardig soort schoeisel dat vrij plotseling aan het einde van de 3e eeuw opkomt, is uit één stuk leer gesneden en kunstig aan elkaar genaaid (afb. 5-7). Het bovenleer is zeer laag om de voet uitgesneden, waardoor een aparte oplossing gezocht moest worden voor de sluiting. Dankzij de goede conservering kon in enkele gevallen het eigenaardige verloop van de sluitingsveter precies gevolgd worden. Beginnend bij de enkel loopt de veter via twee spleetjes aan weerskanten van de schoen onder de voet door en dan terug naar een lus aan de tegenoverlig-

Afb. 3 Sandaal (foto: A. Dekker, AAC).

Afb. 4
Uitgesneden in ingeponste versiering op het achterblad van een sloffe (tekening: Bob Donker, AAC).

Afb. 5
Veterschoen met vaste veter (foto: A. Dekker, AAC).

gende kant. Soms is de sluitingsveter in één keer mee gesneden (afb. 1, midden boven), maar meestal is hij er apart ingezet, wat reparatie ook makkelijker maakt (afb. 1, rechtsonder en linksboven). De achterkant is vaak geschulpt, en een enkele keer is een extra verhoging aangenaaid (afb. 1, links boven). Dergelijke verhoogde hielstukken verbeteren de pasvorm en vormen ook een uitgesproken onderdeel van het laat-Romeinse modelbeeld zoals op afbeeldingen van tussen de 4e en 7e eeuw te zien is. Dankzij deze complete exemplaren

zijn de veterschoenen achteraf ook goed te herkennen op verschillende 4e-eeuwse afbeeldingen. Op het standbeeld van de Tetrarchen in Venetië zijn de schoenen weliswaar met edelstenen bezet, maar de beeldhouwer heeft uiterst nauwkeurig het spleetje weergegeven waardoor de voetveter getrokken is: nu pas is te begrijpen wat de kunstenaar hiermee bedoelde (afb. 8). Hetzelfde geldt voor het schoei-sel van de 4e-eeuwse familie en hun bediendes die afgebeeld staan op de wanden van hun graftombe in Bulgarije (afb. 9). Twee jonge mannen lopen

op de meest gangbare vorm van de Cuijke vetschoen (afb. 6) en dragen de ambtskleding van hun adellijke heer: de mantel met drieknopsfibula, de lange broek met versierde gordel en vetschoenen van het soort met de meegesneden veter en een hoog opgewerkte achterkant.

Het is nu ook mogelijk fragmenten van de vetschoenen in andere vondstcomplexen te herkennen of aan te vullen, zodat wij veel verder komen met de schaarse vondsten uit deze periode. Zo blijkt nu dat beide Cuijke varianten van de vetschoen gedeponeerd werden met de gouden helm van Deurne. Destijds - toen deze Peelvondst opnieuw onderzocht werd - was de aanwezigheid van een lange veter slechts een vermoeden, en de tweede schoen was helemaal een raadsel.⁸ Nu weten wij hoe het zit. De overeenkomst suggereert een duidelijk verband tussen de depositie in Deurne en de komst van nieuwe legeraanvoerders die onder keizerlijke begeleiding de versterking van de noordelijke grens ter hand namen.

Gezien de voetmaten lijken mannen geen sandalen of schoenen met een aparte, genaaide zool te dragen, terwijl de vetschoen met vaste veter (afb. 5) slechts in grote mannenmaten voorkomt. De overige vetschoenen

komen in alle maten voor, van klein tot groot. Cuijk was misschien een fort, maar de bewoning bestond zeker niet uitsluitend uit soldaten.

Ruitjesschoenen

Terwijl de vorige schoensoorten sterke mediterrane invloeden vertegenwoordigen, komt ruim een derde van de schoenen voort uit een heel andere traditie. Deze zijn ook uit een enkel stuk leer gemaakt, maar met slechts een hielnaad om vorm te geven. Verder zijn kleine insnijdingen in het leer aangebracht, zodat het als een soort net over de voet getrokken kan worden (afb. 10, reconstructie afb. 1 rechtsboven). In tegenstelling tot de nauwsluitende, diep uitgesneden schoenen die al besproken zijn, zijn dit ruimzittende, makkelijk verstelbare modellen. Pas bij het maken van een replica voor het Museum Ceuclum bleek hoe moeilijk het is deze insnijdingen te maken, want het leer moet niet al te rekbaar zijn en het patroon moet ook nog netjes en sierlijk om de voet sluiten. Deze schoenen zijn ook door professionele schoenmakers ter plekke gemaakt en vormen in Cuijk een van de meest populaire modellen. Maar op andere Romeinse vindplaatsen is deze vorm onbekend. Voor de - zeldzame - vergelijkingsstukken

Afb. 6
Vetschoen met
aparte veter (foto:
A. Dekker, AAC).

Afb. 7
Versierd exemplaar
(foto: A. Dekker
AAC).

moeten wij juist naar het noorden kijken, buiten het Romeinse Rijk. In het veen Damendorf bij Schleswig (D) is naast het lijk van een man een paar schoenen gevonden dat bijna identiek is aan die uit Cuijk.⁹ Verschillende technische details geven echter aan dat deze lokaal vervaardigd werden, evenals een wat boerse nabootsing gevonden in een waterput in de nederzetting Wijster (Drenthe).¹⁰ Het ziet er naar uit dat Romeinse schoenmakers in Ceuclum speciale schoenen vervaardigden voor Germaanse soldaten die

Afb. 8
Het beeld van de
Tetrarchen in Venetië
(foto: auteur).

in het Romeinse leger dienst deden. Als dat zo is, dan is opvallend dat deze Germanen hun families meebrachten, want deze schoenen komen in alle maten voor, van klein tot supergroot.

Experiment

De laat-Romeinse veterschoenen zien er erg onpraktisch uit: het voorblad hangt maar net aan de tenen, de veter maakt een richel onder de voet, en de laag geplaatste vetergaatjes en naden lijken kwetsbaar voor vocht en slijtage. Dus werd besloten replica's te maken om te zien hoe het allemaal in het echt uitpakt. Het eerste probleem was het juiste leer te vinden: het moest ongeveer 3 mm dik zijn, afkomstig van een kalf van 9-12 maanden (iets jonger bij modern, veredeld vee). De heer H. van der Graaf, een van de weinigen die nog de traditionele leerbewerkingstechnieken beheerst, was zo vriendelijk deze huid speciaal voor ons in zijn leerlooierij te Veghel te behandelen.¹¹ Het zal natuurlijk nooit geheel gelijk zijn aan het Romeinse product, maar het verschilde wel degelijk van gewoon modern leer, zelfs als het plantaardig (en niet chemisch) geloooid is. Volgens Olaf Goubitz die de replica's maakte, was het leer veel steviger, maar tegelijkertijd makkelijker te vormen en te naaien. Er bestaat dus een directe relatie tussen materiaal, de gebruikte technieken en het uiteindelijk product. Het volgende probleem was de aanpassing van oude, versleten en vervormde Romeinse schoenen aan een moderne voet. Voor Olaf en mij was dit een kwestie van herhaaldelijk passen en aanpassingen aanbrengen totdat het 'ideaalpatroon' ontwikkeld was. Als de goede vorm eenmaal gevonden is, zou, volgens Olaf, het maken van een paar schoenen niet meer dan 2-3 uur werk zijn: het vakmanschap van de Romeinse schoenmakers bestond er dus uit het standaard patroon voor iedere klant snel aan te kunnen passen. Bij het dragen bleek namelijk dat de schoenen heel nauw rond de voet moeten sluiten, anders ontstaan

er plooiën aan de zijkant en gaat de voorkant onaangenaam gapen. Als gevolg van de pasvorm en het stevige leer, komen de naden ongeveer 10 mm van de grond af staan, net als de veter-spleetjes, waardoor zij tegen slijtage beschermd worden. Goed insmeren met vet bevordert de waterdichtheid. De veter blijkt nauwelijks voelbaar te zijn, en geeft een goede, sterke sluiting bij de enkel en op het midden van de voet, waardoor de schoen ook aardig in vorm gehouden wordt. In dit opzicht is de voetveter een praktische oplossing voor problemen die ontstaan bij het modieus laag uitsnijden van de schoen. Zodoende geeft het schoeisel aanzienlijk meer steun aan de voet dan aanvankelijk werd gedacht. Ik moest wel leren wat meer op de voorvoet te lopen, want de hielslag waar wij met ons moderne schoeisel aan gewend zijn geraakt, levert binnen de kortste tijd pijnlijke heupen en rug op, en vervormt ook de fraai bewerkte voorkant van de schoen. Eigenlijk dwongen de schoenen mij een meer glijdende pas te ontwikkelen, waarbij de schouders naar achteren staan: dit zou kunnen verklaren waarom de nadruk van de laat-Romeinse kleding op grote mantels en schouderfibulae lag.

Conclusies

De schoenen geven ons een inzicht in de kleding van de 4e-eeuwse bewoners van Cuijk en hun culturele achtergronden. Er zijn duidelijk twee tradities: aan de ene kant sterk mediteraan aandoende lage veterschoenen, sandalen en slippers, en aan de andere kant rekbare ruitjesschoenen die beter passen in een Germaanse traditie. Hieruit kunnen wij afleiden dat er óf verschillende soorten soldaten in Cuijk gelegerd waren, óf dat Romeinse officieren leiding hadden over Germaanse hulptroepen. Beide groepen werden vergezeld door hun vrouwen en kinderen – met andere woorden, al in het begin van de 4e eeuw waren Germaanse families volop in beweging. Misschien was het verblijf tijdelijk, want in ver-

schillende kledingonderdelen, zoals fibulae en gordelversieringen, zijn er grote overeenkomsten tussen het Rijn-Maas-gebied en het noorden.¹² Zo komt een bekend Romeins versieringsmotief (o.a. gebruikt op schoeisel in Zwitserland en Noord-Engeland) voor in zowel Cuijk (afb. 4) als op leerfragmenten uit – wederom – Wijster. Deze uitwisseling getuigt van intensieve contacten tussen de bewoners en waarschijnlijk een hoge mobiliteit hetgeen vooral te maken heeft met dienst in het Romeinse leger. Desondanks was dit zeker geen vergeten grenspost bewoond door een groepje achterlijke provincialen. De meeste bewoners van Ceulcum deden

Afb. 9
Manteldragende
bediende, fresco in de
graftombe Silistra,
Bulgarije (tekening:
M. C. Bishop).

Afb. 10
Expanderende
ruitjesschoen (foto:
A. Dekker, AAC).

mee aan de internationale mode, zoals afgebeeld in het graf te Silistra en op de kleurrijke mozaïeken in het mogelijk keizerlijke paleis Piazza Amerina op Sicilië. In het straatbeeld van Cuijk rond 340 na Chr. zien wij mannen met veterschoenen en lange, gekleurde sokken of voethozen, waarover een tunica, versierd met ingeweven sierelementen, en een mantel, vastgespeld met een grote drieknopsfibula.¹³ Zware, met metaal bezette riemen completeren het kostuum. Bij de vrouwen zijn slechts de versierde teentjes van hun slippers zichtbaar onder de lange, eveneens versierde tunica's en gedrapeerde mantels. Armbanden zijn in deze tijd weer in de mode, en het opgestoken haar is bedekt door haarnetten of hoofddoeken die bevestigd zijn met grote, glimmende spelden. Van de metalen onderdelen zijn in Cuijk al enkele exemplaren gevonden; nu komen de schoenen erbij en zo wordt het beeld steeds completer.¹⁴

Het belang van de vondstlagen bij Cuijk is voor ons wel duidelijk, maar het langdurige gebrek aan actie van professionele zijde toont maar al te goed dat

het nieuwe Nederlands bestel geen raad weet met zulke unieke, kwetsbare organische vondstcomplexen. Inmiddels is het gebied eindelijk afgeschermd, hoewel dit niet als een eindoplossing gezien kan worden. Behoud is geen doel op zich: juist hier in Cuijk ligt het belang besloten in het vondstmateriaal zelf. Bovendien moet gevreesd worden dat het verval alleen maar door zal gaan, nu er lucht bij de lagen is gekomen: het leer uit de laatste duikcampagnes was al in aanzienlijk slechtere staat dan aan het begin. Het droevige is dat wij slechts behouden wat wij *verwachten*, terwijl archeologie bij uitstek de wetenschap van het *onverwachte* is. En hier spelen juist de amateurs een essentiële rol: zonder de duikers van Mergor in Mosam had ik geen verhaal, had de ruiter van Deurne nog altijd geen bruikbare schoenen, en beschouwden wij de schoenen van de Tetrarchen als een gril van de kunstenaar.

Amsterdams Archeologisch Centrum
Turfdraagsterspad 9
1012 XT Amsterdam
c.vandriel-murray@uva.nl

Noten

- 1 Onderwaterarcheologen, aangesloten bij afdeling 16, Nijmegen e.o. van de AWN.
- 2 Goudswaard et al. 2001.
- 3 Gebied 6000, Goudswaard et al. 2001, 458-9.
- 4 Bakels & Kuijper 2006; W. van Breda, 2006.
- 5 Mijn dank aan Rob Reijnen voor de gegevens over de muntvondsten: meer dan 80% van de munten zijn tussen 330-340 te dateren. Dit komt overeen met de datering van oeverstructuren (320-342 na Chr.). Later zijn andere palen door de venige vondstlagen geslagen, cf. Goudswaard et al. 2001, p. 482-4.
- 6 Archaeology, January/February 2003, p. 20 (News); Encyclopaedia Britannica 2003 Year in Review (London/New York 2004), p. 150-151; National Geographic NL, september 2003, p.viii, dit alles naast de aandacht in landelijke dagbladen en regionale bladen tussen 2002 en 2005.
- 7 Olaf Goubitz vervaardigde exacte replica's van de verschillende schoenen, die nu in Museum Ceulcum te Cuijk te bezichtigen zijn. Hij volgde zeer nauwkeurig het oorspronkelijke stiksel, soms uitgevoerd met garen, maar soms ook met dun leerband. Gezien de zeer fragiele staat van de vondsten was het vervaardigen van replica's de meest verantwoorde manier om het materiaal te tonen op een aanschouwelijke wijze. Wij zijn een reeks sponsors erkentelijk voor de financiële ondersteuning bij dit project: Kiwanis-Club Land van Cuijk, gemeente Cuijk, Rabobank Land van Cuijk & Maasduinen, Manders Hides te Cuijk, H. v.d. Graaf, leerlooier te Veghel, en, last but not least, Stichting Mergor in Mosam, duikende amateurarcheologen.
- 8 Nieuwe reconstructie, van Driel-Murray 2006, p. 40, afb. 8; vergelijk van Driel-Murray 2000, p. 301, afb. 5-9.
- 9 Hald 1972, p. 54-5.
- 10 Van Es 1967, 138-9; van Driel-Murray, 2005, p. 146.
- 11 Toebosch 2005.
- 12 Heidinga 1992; van Es 1967. Dergelijke contacten zijn het meest zichtbaar – ook in de grafvelden van Nijmegen – in het midden van de 4e eeuw, maar het schoeisel bewijst dat zij veel vroeger begonnen.
- 13 Sumner 2003, plaat B, F, G.
- 14 Van Enckevort & Thijssen 2002, p. 87.

Literatuur

- Bakels, C., & W. Kuijper, 2006: De Romeinse loskade van Cuijk, botanisch gezien. In: O. Brinkkemper et al. *Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen*. Amersfoort, 7-19.
- Breda, W. van, 2006: *Archaebotanische resten van Romeins Cuijk*. (materiaalpracticum, Amsterdams Archeologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam).
- Driel-Murray, C. van, 2000: A late Roman assemblage from Deurne (Netherlands) *Bonner Jahrbücher*, 200 (2004), 293-308.
- Driel-Murray, C. van, 2005: Nieuwe schoenen uit een oude put: ledervondsten uit Wijster. *Nieuwe Drentse Volksmanak*, 122, 140-151.
- Driel-Murray, C. van, 2006: Een spookrijder in het veen: de reconstructie van een depotvondst. In: J.H. Pouls & H.J.G. Cromptvoets (red.) *De Gouden Helm uit de Peel. Feiten en visies*. Panningen, 33-51.
- Enckevort, H. & J.Thijssen, 2002: *Cuijk, een regionaal centrum in de Romeinse tijd*. Utrecht.
- Es, W.A. van, 1967. *Wijster. A native village beyond the Imperial frontier 150-425 A. D. (Palaeohistoria XI)* Groningen.
- Goudswaard, B., R.A.C. Kroes & H.S.M. van der Beek, 2001: The Late Roman Bridge at Cuijk. *Berichten R.O.B.* 44, 439-560.
- Hald, M. 1972: *Primitive Shoes. An archaeological-ethnological study based upon shoe finds from the Jutland peninsula*. Copenhagen.
- Heidinga, H.A. en G.A.M. Offenbergh 1992: *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas*. Amsterdam.
- Sumner, G. 2003: *Roman Military Clothing (2) AD 200-400*. Oxford.
- Toebosch, Th. 2005. In het voetspoor van de Romeinen. *Natuurwetenschap & Techniek* 73, 72-77.